

Илијана Р. Чутура
Универзитет у Крагујевцу
Факултет педагошких наука, Јагодина
Катедра за филолошке науке

СЕМАНТИКА И СТИЛИСТИКА ГЛАГОЛА У ЋОПИЋЕВИМ АУТОРСКИМ ДИДАСКАЛИЈАМА¹

Апстракт: У раду се анализирају глаголи у ауторским дидаскалијама у прози Бранка Ћопића. Циљ рада је да се покаже да живости дијалога у Ћопићевој прози не доприноси само садржај управног говора, већ и граматичка разноврсност и стилогеност ауторских дидаскалија, које су у анализама књижевних дела остајале на маргинама истраживачке пажње.

Кључне речи: Бранко Ћопић, управни говор, ауторска дидаскалија, глаголи, стилогеност, стилематичност.

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Готово је опште и полазно место у истраживањима Ћопићеве прозе да се она, била писана за децу или не, одликује живошћу нарације, убрзаним темпом и спонтаним дијалогом налик на разговорни. Како утврђује С. Шаранчић-Чутура, „стилизиција приповедања у форми неконвенционалног, усменог говора јесте типична стилска црта Бранка Ћопића“ (Шаранчић-Чутура 2009: 138). У области језичко-стилских анализа ова питања укључују динамику нарације (Станојевић 2011, Јовановић 2009), динамику догађања и истицање темпа (Чутура 2008, Чутура 2013), аутентичност дијалога (Јовановић 2009, Шаранчић-Чутура 2009) и његову улогу у креирању хуморног конфликта (Максимовић 2011). Основни циљ овога рада је да се утврди у ком степену и на који начин управни говор доприноси тим карактеристикама. У раду ћемо се усредсредити на један од два сегмента управног говора – на ауторске дидаскалије, које су остале мање проучене у односу на говор ликова.

1.1. Проучавање овог сегмента управног говора код нас актуелизује М. Ковачевић, пре свега и само њиме се бавећи у тексту „Прегнанција у ауторској дидаскалији“ (Ковачевић 2000), а у склопу истраживања различитих форми говора и начина преношења туђег говора и у монографијама *Лингвистичка књижевност текста* (Ковачевић 2012а) и *Српски јисци у озрачују стилистике* (2013). У теоријски заокруженом чланку „О гра-

¹ Овај рад написан је у оквиру научног пројекта 178014 *Динамика стилистике савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

матичко-стилистичком терминосистему туђег говора“ (2012) разматра овај проблем у склопу класификације типова „укључења туђих ријечи у ауторски дискурс или текст“ (Ковачевић 2012: 15). Од тренутка када су ова изучавања оживела у србистици, видно је интересовање превасходно млађих истраживача за ту проблематику.

Ипак, ауторске дидаскалије у прозном тексту и даље су „у сенци“ не-обичнијих модела преношења туђег говора, посебно слободног (неправог) неуправног говора.

Збир ауторских дидаскалија (уводних конструкција / конферанси / *inquit* формула) твори *атрибутивни дискурс* дела (Принс 2011) који је здружен с дискурсом ликова – „говором или вербализованим мислима“ (Исто).

1.2. Управни говор у Ћопићевој прози јавља се у два подмодела: уведеном и неуведеном (в. нпр. Јовановић 2009: 130). У раду се ограничавамо на реализовани говор искључујући помишљени из разматрања. Поред тога, како нам већ издвајање проблема налаже, анализа ће обухватити само уведени (коментарисани) управни говор, односно подмодел „потпуне“ форме. А та форма има два „гласа“ чији је однос динамичке природе (Бахтин 1980: 132): говор лика и пишчеве речи као увођење туђег говора које подразумева и идентификацију говорника и може укључити својеврсни коментар комуникативне вредности изговореног, начина на који је реплика изговорена и циља онога што је речено.

2. СТРУКТУРА АУТОРСКИХ ДИДАСКАЛИЈА У ЋОПИЋЕВОЈ ПРОЗИ

Граматицка форма ауторских дидаскалија уобичајено подразумева реченицу. Међутим, пошто је глагол говорења подразумеван, а основни циљ дидаскалије је идентификација говорника, о структури ћемо говорити са аспекта који укључује могућност избора. А тај је избор, пошто је субјекат комуникативно и контекстуално предодређен (и то потпуно када је у питању дијалог), сведен на све елементе осим субјекта.

2.1. Анализом грађе утврдили смо да су у Ћопићевој прози заступљени разноврсни типови дидаскалија, који се могу свести на три основне групе према формалном критеријуму:

(а) ауторска дидаскалија која, поред идентификације субјекта, садржи само глаголску лексему;

(б) дидаскалија која, поред глаголске лексеме, укључује и начинску квалификацију;

(в) дидаскалија формирана као шири конструкција, тако да (в1) представља фразеологизам или (в2) укључује поредбену конструкцију.

Први тип илустроваћемо само једним једноставним и кратким примером: „Чуо сам за то од бабе Јеке – *рече* Јоја Парип“. (ГКНВ, 271) Други

је веома чест и структурно разнолик, тако да би његова детаљна анализа захтевала најмање засебан рад, с обзиром на то да се квалификација говора (и говорног догађаја са свим компонентама)² остварује јединицама различитог нивоа (прилошке лексеме, прилошки изрази, прилошке одредбе у форми синтагме или предлошко-падежне конструкције, глаголски прилози, поредбене конструкције, клаузе). Ковачевић наглашава да се глагол типа *verba dicendi* често наводи у дидаскалији управо „да би се навео неки његов додатак на коме је комуникативно тежиште дидаскалије“ (Ковачевић 2000: 253) те да је глагол, будући информативно редундантан, уведен из конструкцијских разлога.

Трећем типу припадају полуслободне устаљене форме – фразеологизми са значењем радње говорења и поредбене конструкције. И једнима и другима радња се квалификује на (мање или више) експресиван и стилски маркиран начин, на пример:

Тек на растанку с попом и новопеченим кумовима дјед се нешто до-
сјети и врекну као да га жбоцнуше рогуљама у стрину:... (СЈЗ, 17); Неки
звонар од душманин ваљано напојио оног истог Јову Талпу ракијом од
шљива прскуља па ти се наш Јокан распомамио и опет навалио на грешног
Ђуку као ањгир на ћору:... (СЈЗ, 33);

Милујући ме слабашном блиједом руком, он се у једном тренутку
осмјехну на одсјај позне јесени у прозорском окну и њујно обијели зубе:
– Не мој се ти, душо, ништа жалостити кад мене више не буде. (СЈЗ, 25);
Неки Јоја Талпа, један кога рођена жена вошти мјешалицом за паленту,
угазео једне недјеље у Мркуљину, да простиш, балегу, поклизнуо се и
надао чова дреку:... (СЈЗ, 33); Упорно и јогунасто, он је тјерао једно тер
једно: – Оставите ви мене, ја знам своје свецу за његов петак. (СЈЗ, 61);
Отели се, богами, и сељаци, па крешу прваку у брк:... (СЈЗ, 101); Бога-
ми и ја управо тако – обијели Војкан зубе. (ОО, 197); Зинуо дјед од
чуда, бранио би се, али драга се уста заковала па ни ријеч да прослови.
Најзад једва протисну кроз сужено грло: - Ама, рођени синовче, ко ће
толико чељаде пртити у наручје (...) (СЈЗ, 16); Уружи он тако онога Јо-
ју, тобожњег чисмењака, да је одмах мраморком заћутао као да му се
пред самим носом приказала она Станина јасенова мјешалица. (СЈЗ, 33)

Како се може приметити, и како истиче Г. Штрбац, и код Ћопића се „фразеолошким обртима са значењем радње говорења могу описати и вредновати различити сегменти те радње: садржај говорења, висина тона,

² Потенцијално поље квалификације је веома широко, о чему говори и Г. Штрбац у вези са фразеологизмима са значењем радње говорења. Узрок томе је ширина самог „концепта радње говорења“: „Тај концепт подразумева говорну активност, тј. ангажовање говорних органа ради произвођења одређеног садржаја који ће у виду поруке бити саопштен природним људским језиком. Овако описан концепт радње говорења обухвата неколико важних компонената: говорника, тј. онога који обавља говорну активност, затим сам чин говорења или произвођења садржаја и садржај који настаје као резултат тога чина. Радња говорења заправо је део комуникације, као ширег говорног догађаја, који представља један вид свеукупних интеракцијских односа међу људима“ (Штрбац 2009: 124–125).

начин артикулације, сврха обављања поменуте радње, говорно лице и мера у којој се ова активност остварује“ (Штрбац 2009: 132). Ћопић се служи сликовитим поређењима и фразеологизмима и да би исказао *немоућности говора* (протиснути (кроз [сужено] грло, мраморком заћутати, [драга] се уста заковала).

Осим устаљених форми, Ћопић на инвентиван начин гради сопствене оригиналне метафоре с значењем говора, као у следећем примеру у којем се квалификује садржај изговореног:

Навикао да у најтежим гужвама с бандом упуту по коју подругљиву на свој рођени рачун, Драган и сад, поред свог узбуђења, заискри шалозбиљном варницом:

– Пљуни ми у брк, другар, ако овдје не буде имао посла и градски комитет. (ОО, 216).

3. СЕМАНТИКА И СТИЛИСТИКА ГЛАГОЛА У АУТОРСКИМ ДИДАСКАЛИЈАМА

По семантици глагола, који чине граматички центар дидаскалије (а пре свега су то глаголи типа *verba dicendi*, в. Ковачевић 2012: 16) ауторске дидаскалије у Ћопићевој прози могу се начелно разврстати на неколико типова. Оне укључују глаголске лексеме следећих карактеристика: 1) глагол говорења, 2) ознака говорног чина, 3) глагол којим се успоставља „структурисање“ дијалога или полилога, 4) ономотопејски глаголи (пре свега са значењем животињског оглашавања), 5) глагол са значењем пратеће радње.

3.1. Лексичко језгро прве групе дидаскалија јесу стилски неутралне глаголске лексеме које представљају ознаку комуникативне вредности исказа.

3.1.1. Основну ознаку комуникативне вредности (комуникативно и стилски неутралну) носе глаголи *рећи*, *казати* и сл., најчешће уз прилошку одредбу начина. Глаголи *казати* и *рећи* су, према фреквенцијској анализи Б. Тошовића, и најчешћи у Ћопићевом стваралаштву; знатно се мање јавља глагол *говориши* (Тошовић 2012: 320).

– Гдје год лежо да лежо, он је наш кум и дјечаку ће бити лакше при души кад је у близини неко свој – поучно рече стари рођо. (СЈЗ, 43); Тек ту ме цура мало боље загледа и рече с осмијехом:... (СЈЗ, 109); Ту ми млада жена са смијешком рече:... (СЈЗ, 109);

У реду! – кратко кажем ја, а све се у себи мислим: – Аха, дође и овај баја до зеричак славе! (СЈЗ, 113).

3.1.2. Друга група дидаскалија у предикату има глагол са значењем осталих комуникативних вредности исказа. То су глаголи који квалификују екскламативне или упитне реченице као садржаје управног говора: *викаши*,

викнуџи, довикнуџи, њовикаџи, узвикнуџи/узвикиваџи; уџиџаџи, џиџаџи, (џри)уџиџаџи.

Није она, богами, ни силазила доље до мене, у кланац, нема пута! – виче старина. (СЈЗ, 39); – Авијација! – повика неко. (СЈЗ, 107); Еј, ћути тамо! – престрављено викну неко. (СЈЗ, 107); Еј, мали, како се зове ово село? – довикнух ја сјетивши се одједном чак да и не знам имена села које сам најприје освојио. (СЈЗ, 113); Дабоме да лаже! – викну Смрдоња. (МГ, 198); – Аха, аха! – узвикује командир као да је већ нађушио прави траг. (СЈЗ, 51); Иза старије сестре ево ти у походе оне млађе, Милкице, и она тражи свој дио матере и још виче на брата: – Бездушнице, капиталисто, све би себи згрнуо. (СЈЗ, 64)

– Чак је и мене погледао некако као туђим очима и озбиљно упитао: – А што се ти, мали, пењеш на свињац? (СЈЗ, 37); Примакао се однекле и онај демировачки хоца. Ушаренио очима час у бабу, час у Рецу, и сумњичаво пита:... (СЈЗ, 59); Сав у сукну и каишима, Дуле се сагиње до старице, која га цимне за крајичак ува и сумњичаво приупита:... (СЈЗ, 62).

3.1.3. Разноврсни су и глаголи које обједињава архисема говорења, али их одликују и диференцијалне семе / додатна компонента другог ква-литета говора, односно типа артикулационо-акустичких карактеристика вербалне поруке: *(џро)џунђаџи, (џро)мрнђесаџи, џаламиџи, дрекнуџи, (за/џро)муцаџи.*

Застане само у неприлици, шири руке, јер га изда глас, а на крају се само лупи по бедрима и прогунђа: [...] (СЈЗ, 15); Ма какви Дамјановићи! – галамио је мој дјед. (СЈЗ, 20); Ја умало не дрекнух: „Зар је врка ово дивно слатко створење, ти, мајмуне један из Горње Суваје!“ (МГ 163);

Стоји Ћујан у црквеним вратима, а већ је и коју потезао из разнобојних Мрђиних боца, подбача се значајно на дебео глогов штап и полу-гласно мрнђеса: – Кад ли ја некеме овијем квргавим мајковићем измјерим леђа, запамтиће кад је штурмирао у цркву ко прасе у сурутку. (СЈЗ, 17); –Ето ти га сад, матер зове! – промрнђеса дјед. – Па шта да му ради-мо, а? (СЈЗ, 29)

– Застане само у неприлици, шири руке, јер га изда глас, а на крају се само лупи по бедрима и прогунђа:... (СЈЗ, 15); Команданти, сваки од њих за главу виши од команданта бригаде, смркнуто гунђају:... (СЈЗ, 106); Скинемо с нашег Дуле и покривач, али он само мљацну, пипну се иза врата и прогунђа: – Господине катихета, да затворим прозор, дува. (МГ, 179); Баја се само на то трже, вирну у свој „тефтер“ и прогунђа: – Срећа твоја што си платио чланарину! (МГ, 164); Баја се само на то трже, вирну у свој „тефтер“ и прогунђа: – Срећа твоја што си платио чланарину! (МГ, 164); Ово сам ја у рату за себе чувао – галами Дуле. (СЈЗ, 63);

– Није, богами ђеде, нико – несмјело замуцах ја (СЈЗ, 12); Маријано, опет ћу се ја вратити – замуцао сам неувјерљиво. (СЈЗ, 93);

– Савија цигарету – прошапута Јаре. (СЈЗ, 95); Ево их – у побожном страху протеппа Јаре. (СЈЗ, 95).

За означавање изрицања и његових карактеристика Ћопић употребљава и поједине глаголе који нису специфични за његов стил. Такав је глагол *шолковати*, који смо уочили једном у корпусу:

Намјестио се на пречаге крста и *шолкује* осталима шта се види у цркви: – Ено се шокица прсмице окренула старом Ради, нагазила му на опанке, а он је држи за оба рамена, као да ће се с њом љубити. О браћо, шта ће ово бити, ко ли ће кога превјерити? (СЈЗ, 18).

3.1.4. Ћопић у ремаркама употребљава и глаголе који немају примарно значење говора, али могу секундарно означити и квалитет говора. То су глаголске лексеме *ошћеинуши*, *шромрсити*, *весити*,³ *низати*, *(с)мрсити*:

– Аха, то ли је! – невесело *ошћеину* дјед. (СЈЗ, 12); – Е, види ти сад тога! – *ошћеину* дјед... (СЈЗ, 22); – Богами, ја ни у сну нијесам сањао да у тој слици има и трунке политике – жалостиво *ошћеину* тужени. (СЈЗ, 51); – Иди без трага заједно с кавом! – *шромрси* Цакан [...] (БСБ, 153); – Ја сам Кула, а ти си коза! – гњевно *смрси* Баја. (МГ, 175); – Па још се врз-маш све некуд, будибогснама, у невријеме: обноћ око гробља, по раскршћима, јаругама, око млинова – низао је даље дјед, али га саговорник поново прекиде:... (СЈЗ, 10).; Па да... хигијена – мрси продавац, а све загледа испод ока... (СЈЗ, 85); Илибаша надахнуто настави да везе: – А знаш ли ти, друшкане, ко је смислио најбољу мишоловку досад? – Твој ћаћа Јаков! – *смрси* Мара примичући се вратима... (СЈЗ, 85).

3.2. Другу велику групу глаголских лексема које чине предикат ауторских дидасталија представљају ознаке перформатива, и можемо их класификовати у најмање три подтипа или функционално-семантичка микропоља: информативности, прескриптивности и аутопрескриптивности (према Војводић 2003). Битно је нагласити да се у анализираним примерима говорни чин реализује као експлицитни перформатив, а да му тек ауторска ремарка као својеврсни „спољни“ коментар дефинише статус перформатива, чинећи га имплицитним (в. Остин 1994: 111–113). Стога поље аутопрескриптивности углавном глаголску лексему (*обећа(ва)ти*, *заклињати се* и сл.) укључује у директни говор, док су у ремаркама присутна друга два типа глаголских лексема.

³ Наведени глаголи јављају се и у нарацији. На пример, уједначено је у нарацији и дидасталијама заступљен глагол *весити*, са значењем лепог, равномерног и уједначеног говорења (или вршења друге радње, према РСАНУ, под *весити*): „Нит пензију тражи, нит се за споменицу довија, нит неку другу вајду гледа, а опет измишља и *везе* очи да ти стану“ (ОО, 206); „Данас ти ја засједнем уз каву заједно с нашом Драгицом, чистачицом, па упита ли ме она како је било у борби, ја ти само издубока уздахнем као да тенкове превалујем и станем да *везем*“ (ОО, 208).

3.2.1. Пољу информативности припада разуђена група глагола којима се квалификују садржај и циљ говорног чина (*јодрујући се, сложити се, блајосиљати/блајословићи, иризати, рајортираћи* и сл.):

– Ехе, прошле те! – подругну се незнанац – Њих ђаво обрлатио, а ти им кумујеш. (СЈЗ, 9); – Е, баш си нашао ко ће ти припазити дијете! – подругну се стриц Ницо. (СЈЗ, 43);

Задихано рапортирају пред царем: – Ваше величанство, Скити јуре зеца! (СЈЗ, 49); – Ех, свака ти се позлатила као овај оквир! – надахнуто га благослови Водогаз. – Тице ти пјевале куд год ходио. (СЈЗ, 53); – Ту ти се кума одједном сневесели, мало поћута и поче да се правда:... (СЈЗ, 69); – Никад га моје очи нијесу видјеле – искрено признаје Дмитар (СЈЗ, 51); Вуци те изјели, дабогда, заједно с читавом овом кућом и твојим газдом, килавим Лазом! – псовала је и богарала Сара не либећи се да скида све свече с облака и изговара и разне друге „небесије“ као право правцато мушко у чакширама. (СЈЗ, 21); Разумио, брате, убио ме драги бог кад сам и помислио да се китим сликама! – покајнички скрушено сложи се Дмитар. (СЈЗ, 53); – Човјек има шешир а жена црну мараму – објављује босонога цурица шмркућући. (СЈЗ, 64); – Још јуче, па је ни данас нема – мудро утврђује мршуљава шмрца... (СЈЗ, 64); Дуле тражи по џеповима поклон за малу говедарицу и гласно се вајка: – Ма ко ли ми то здипи матер, небо га убило? (СЈЗ, 64); Још ми једном наглашава: – Не вјерујем да у њему има икакве војске. (СЈЗ, 112); – И ево их опет, ногоступом, низбрдо, Дуле напријед а матер покорно за њим, док говедари весело утврђују: – Ено га, нашао Дуле матер. (СЈЗ, 65); Инвалид чак и сузу пусти и свечано изјави:... (СЈЗ, 101); Па тако, један килограм – оцјењује Илибаша. (СЈЗ, 84).

3.2.2. Прескриптивност, усмерена на саговорника у циљу подстицања на (не)извршење одређене радње или изазивања реакције, често се остварује у ауторским дидаскалијама као експлицирање намере говорника: упозорења, претње, охрабрења и сл.:

Командир Шесте крајишке бригаде [...] све посакује пред својим командантима батаљона и *наређује*:... (СЈЗ, 106); Кад сам се ја то смијао туђој бризи и невољи – *укори* га дјед – дедер, казуј шта је. (СЈЗ, 103); – Ето ти, какав си, а ја те ту још сјетујем – *укори* га дјед. – А зашто баш црквењаку? (СЈЗ, 10); – Мени *је* још зарана *јојријетио*: – Ником да нијеси зуцнуо куда ћемо. (СЈЗ, 24); – Јабуко моја, држи се само обронка планине, јер Миланчић се не да утјерати у Грмеч – *сјетиује* ме потамнио забринут сељак. – Пратим ја њега дан и ноћ. (СЈЗ, 107); Добро је, нема никoga – *храбри* ме Лука. – Да има војске, одмах би они осули по нама као туча по крову. (СЈЗ, 113); Ма стани, драги комшија, лако је за њих – поче да ме *смирује* Милош. (СЈЗ, 48); Чим се спрема акција на неки град или на непријатељско упориште, већ мене *ојомињу*: [...] (СЈЗ, 111); – Не пуцај – *ојомену* ме Јаре. (СЈЗ, 95);

Сад, што му је, ту му је – *јоче да ме јијеш* она. – Притрпи се, брате, док ово чудо не прође. (СЈЗ, 108); Гледам је онако тањушну [...] и

почињем да је *ијешим*: – Не бој се, кумо, банда је данас ваљано добила по репу. (CJЗ, 68).

Будући да су ремарке коментар директног говора, у њима се употребом два глагола неретко коригује садржај говора. Тиме се ауторски коментар, у форми компаративне конструкције („више А него Б“) оспољава као коментар „свезнајућег приповедача“ који познаје намеру лика, као у примерима:

У повратку кући Дуле набаса на старију сестру оне шмркутаве говедарице, погледа је испод ока и више нареди него што јој предложи: „Ајде, идемо мојој кући. (CJЗ, 65); Богами, свеосве, ми ћемо тебе морати једном донекле и стријељати због тога – више га савјетује него што пријети командир чете, Стево. (CJЗ, 61).

3.3. Ћопић такође неретко у ремаркама употребљава глаголске лексеме којима се успоставља структурална веза између сегмената дијалога. Ремарке тог типа имају функцију „организације“ тока текста и означавају почетак разговора или смењивање реплика у дијалозима (*огјовара*, *огвараћа*). Тако се и додатно (поред саме линеарне структуре дијалога или полилога) утврђује „место“ реплика, неретко глаголима којима се означава друга физичка акција (*убацивши се*), *ушаћи се добацциши*, *дочекавши*) чиме се реализују појмовно-метафорички обрасци по којима су речи предмети који се упућују/добацују саговорнику или се, у процесу комуникације, ређају на одређени начин (в. Кликовац 2004: 58–62), на пример:

Не видио њега бог, него рогати ђаво! – прекида га командир. (CJЗ, 51); Па добро – нехајно одвратим ја. – Кад се полази? (CJЗ, 112); Има, друже – исто тако озбиљно одвраћа продавац... (CJЗ, 84); Јок, за властите потребе – одвраћа Илибаша [...] (CJЗ, 85); Знам, знам – брзо додаје продавац. (CJЗ, 84); [А]ли га Мара тако простријели бочном ватром из својих очију да он брже-боље додаје: – Знате, идемо мало до нашег села... (CJЗ, 85).

Уколико је предикат дидаскалије глаголски сложени предикат са фазним глаголом, често ће глагол говорења као допуна фазном бити елиптиран јер је информативно редундантан:

Зовну ме једном командир дивизије, понуди ме цигаретом и поче: [...] (CJЗ, 112); Па хајде, Дмитрашине, голубе мој бијели, казуј ти нама ко је ово – медено почиње командир показујући прстом надоље, у слику. (CJЗ, 51).

Ознаком места одређене реплике у структури разговора Ћопић често експлицира њену изненадност и неочекиваност. Такви су, на пример, глаголи *ирекинувши/ирекидавши*, *добацциши*, *убацивши се* и *ушаћи се* који имају значење одговарања на претходну реплику или наглог укључивања у туђи разговор:

– Баја је преголем за магаре, он је у коњским годинама – убади Крсто Бува уз општи смијех... (МГ, 164); – Да, да, мој Дмитре, јесте икона, али није наша, него фашистичка – озбиљно убади политички комесар. (СЈЗ, 51); И гдје ли га само нађе, ко ли ти га даде? – опет се утаче комесар. (СЈЗ, 52); – Има неко још гори од њих – добацује он. (СЈЗ, 97).

Лексеме *окинути* и *ошети се* [говорнику] истичу неочекиваност укључивања у дијалог (полилог) и(ли) неочекиваност изреченог садржаја и за самог говорника. Оваквим ремаркама Ћопић додатно интензивира ефекат брзине, изненадности, неочекиваности, не приписујући га само, дакле, физичким активностима (о томе в. Чутура 2008, Чутура 2013) него и говору јунака:

Хиљаду, ђедо – без размишљања окида дјечак. (СЈЗ, 77); Па кроз обруч, натраг, у нашу Крајину – окидох ја изненада као да ми неко пришапта. (СЈЗ, 99); Ето ти га сад! – оте се куму Лази као да га неко потегну клијештима за здрав здравцијат зуб. (СЈЗ, 21); Ја, пресрећан, захвално погледах дједа и нехотице ми се оте: – Аљина мени! (СЈЗ, 30); Усташа, тако ми бога – оте се мени нехотице. (СЈЗ, 48).

Значење наглог одговора имају и ремарке са глаголима *дочекајти/дочекивајти*, са јасним утемељењем у просторној концептуалној метафори – реплике су нешто што се саговорнику *баца или добацује*, а он својим одговором *дочекује* саговорника као да је дијалог извесна врста борбе речима – предметима. Овим глаголима Ћопић можда најсликовитије дочарава тип комуникацијске културе свога краја – надмудривање, досетку, надговоравање – што откривају и прилошке одредбе у наведеним примерима: *дочекивајти/дочекајти сиремно/рајшоборно/скоро весело*, као и поредбена конструкција у апозитивној функцији *љуша као љушка*:

Одлично – спремно дочекује продавац. (СЈЗ, 85); Доведи ону своју Риђушу из Јапре па њу натовари – дочека Мара, љута као пушка. (СЈЗ, 83); Па ево мене! – скоро весело дочекујем ја. (СЈЗ, 98); Ево, ту су четири стране па ви сад бирајте коју хоћете! – дочеках ја ратоборно. (СЈЗ, 99).

3.4. Наредна велика група коју смо издвојили у оквиру грађе одликује се оноματοпејским глаголом, најчешће са значењем животињског оглашавања. Ћопићева проза се, како је већ регистровано, одликује зоонимима и оноματοпејским изведеницама (в. Лазић-Коњик 2012, Томић 2013, Тошовић 2013). Такви глаголи чине посебан слој веома фреквентне лексике у Ћопићевој прози и реализују се у оквиру ауторских дидаскалија самостално или са квалификацијом начина, понекад праћени и поредбеном конструкцијом којом се експлицира сличност између говорника и животиње.⁴

⁴ Овове типу ауторских дидаскалија посветили смо централни део рада *Ауторске дидаскалије као еменит хумора у Ћопићевој прози*, који је припремљен за зборник са научног скупа *Ћопићевско моделовање реалности кроз хумор и сатиру* (Бања Лука, септембар 2013).

Такве лексеме су *кукуруикнуџи*, *крекеџаџи*, *џракџаџи/џракнуџи*, *крџаџи*, *џрокџаџи*, *кликнуџи/кликџаџи*, *кокодакаџи*, *мекеџаџи*, *брундаџи*, *рзаџи*, *џриуџаџи*, *креџаџи*, *какоџаџи*, *зуџаџи*, *зунзараџи*, *џвркуџаџи*, *џакаџи*. Ћопић се користи и глаголима свршеног и глаголима несвршеног вида, а видске варијанте твори најчешће префиксом *за-* (*зарзаџи*, *закрекеџаџи* и сл.), док су други префикси углавном везани за поједине лексеме (*џрикрџаџи*, *џроџриуџаџи* и сл.), на пример:

Прискочи јој и *џракну*: – Охо, богами тебе твој Дедо доватио гелером по мишици. (БСБ, 173); А-а-а! – нејасно *џакну* Бранко. (МГ, 183); Анђеле баштенски! – шапатам *кликну* Баја. (МГ, 175); Ја, ја лично – *крекеџем* раздрагано. (СЈЗ, 98); Хе-хе, а шта би то као могло бити? – неповјерљиво *зарза* самарџија [...] (БСБ, 72); Милош Сремац, његов будући цимер-колега, тапкао је заједно с њим за носачким колима и весело *какоџао*: – Ето ти видиш [...] (ОО, 124); Узео сам слику са софре и обрадовано *џракнуо*: – Ово ђед Раде! (БСБ, 67); – Хе, хе, главати Милошина! – *рже* домаћин – Све ми у главу иде, али то да њим говорим на телефон, то не могу укапирати као ни најтежу дијалектику. (ОМ, 339); Ехе, зар још нијеси заглавио у бихаћкој Кули? – *џрокнуо* би кум Рожљика – Докле се ти мислиш скитати и гледати како ћеш нешто здипити? (БСБ, 112).

Посебно место у овој групи глаголских лексема има глагол *лајаџи*, којим се у говору Ћопићевог краја не квалификује акустичка или артикулациона компонента говора, већ се карактерише сам садржај реченог као непожељан (заједљив, увредљив и сл., в. РМС, под *лајаџи*). Како Ковачевић примећује управо анализирајући примере из Ћопићеве прозе, „глаголи животињског оглашавања (крика) добијају функцију говорења управо у вези са субјектом лицем. Тим се глаголима потцртава како звучна карактеристика говора тако и сама комуникативна вриједност изговореног (најчешће) (нпр. он *џракну* = он *џроџовори* на начин сличан *џракџању*, као да *џракну*)“ (Ковачевић 2000: 257).

Међутим, глаголи ономатопејског порекла као лексеме којима се квалификује говорење нису ограничени само на групу глагола животињског оглашавања, иако су они далеко фреквентнији од осталих. Од осталих ономатопејских, за Ћопића је карактеристичан глагол *џудиџи* са видским паром *заџудиџи*, на пример:

А баш се ту затрефио Ћука, Мркуљин сахибија, па ће ти му *заџудиџи*, онако поиздубље, из подрума:... (СЈЗ, 33); Пази овога што лаже, мачак му мирише! – *заџуди* Баја и намигну на нас. (МГ, 189); Потанко ће то бити, бојим се – *џуди* космати Дмитар. (СЈЗ, 40); Де ти, де, љубоморни створе! – *џуди* Илибаша облачећи се. (СЈЗ, 83).

Ономатопејски глаголи спорадично се јављају и као коментар оглашавања предмета, као у примеру звука писаће машине која се у *Осмој офанзиви* јавља „с другог свијета“:

Так-так-так! – с непојамно далеког, другог свијета, из сусједне канцеларије, *зашорока* писаћа машина, поигра по његовим спуштеним капцима и убаца га поново натраг у свечану канцеларију обливену сунцем. (ОО, 8).

3.5. Ћопић неретко у предикатску позицију у дидаскалији поставља глагол који нема значење говора већ означава пратилачку радњу. И иначе је редукција глагола типа *verba dicendi* много чешћа „у дидаскалијама што их чине најмање двије клаузе или једна клауза у чијем је саставу и глаголски прилог. Тада се, наиме, дидаскалија с експлицитно наведене обје клаузе [...] може свести само на координирану клаузу, при чему контекст подразумијева глагол говорења као прву клаузу а субјекат бива експлициран у координираној (наведеној) клаузи“ (Ковачевић 2000: 254). Такве дидаскалије код Ћопића подразумевају више типова радњи и често су блиске дидаскалијама које смо сврстали у неки од претходних типова.

3.5.1. Први подтип укључује глагол са значењем пратеће радње која се огледа у звуковној пропратној радњи или у мимици, на пример:

Какви репови? – *зину* дјед [→ рече дјед и зину]. (СЈЗ, 12); – Урадик то баш на вријеме, јер управо однекле испаде Дуле Хајдук и, видећи Зору како одлази, подругљиво *се исклибери* [→ подругљиво *се исклибери* и рече]: – Пази је, што се ова мала врчка мота око наших клупа. (МГ 163); – Па да гледам и слушама шта се по селу прича – *уздише* Станиша [→ говори Станиша и уздише]. (СЈЗ, 29); – Дмитрашу, роде, зар си ти јоштер жив? – *избечи се* дјед [→ рече дјед и избечи се]. (СЈЗ, 39); – Ови из Дугије Њива здипили би богу ногу! – *издубока уздахну* [→ рече и издубока уздахну] Раде писар, бивши општински биљежник који је у главу знао сваког Дугоњивца. (СЈЗ, 52); Чим су закорачили у прву радњу, Мара забринуто повлачи очима по рафовима и *иуше* [→ говори и пуше]: – Шта ли овдје тражи, гром га шинуо? (СЈЗ, 84); Неупућени људи зијају у те његове портрете и отхукују [→ говоре и отхукују]:... (СЈЗ, 100).

У оваквим дидаскалијама глаголи се могу разумети и као начин говора (нпр. *рече уздишући*, *рече кроз уздах*). Такви глаголи по правилу спадају у глаголе афективног оглашавања или покрета устима којим се звук може произвести (*клиберити се*, *зинути*, *избечити се*), и означавају „одраз психофизичког стања човјека, па се њима као глаголским центром дидаскалије потцртава стање лица које може бити прекидано говором, тј. комбиновано с говорењем. Тако се код ових глагола прегнанција остварује у подразумијевању говорења при наведеном стању (нпр. *зајеча* → *зајеча љоворехи*, а не *рече јечећи*) (Ковачевић 2000: 257).

3.5.2. Нису ретки у оваквим дидаскалијама глаголи са значењем менталне или емоционалне реакције или стања говорника који се испољавају како кроз речено тако и другим реакцијама говорника. Овде се ремарке по значењу приближавају онима код којих се сама радња идентификује са из-

говореним садржајем, односно онима чији је центар глагол перформативног карактера, на пример:

Готово је, оде ђедова аљина – претрнух ја. (СЈЗ, 30); Зеца?! – збуних се ја. – А Хитлер, Мусолини? (СЈЗ, 48); Чујеш ли ти, мала, пази ти шта говориш! – устобочи се Дуле. (СЈЗ, 65); Зар послјије коња и паса дође ред и на учитеља – чуди се сеоски поп. (СЈЗ, 100) Види ти безобразника! – наљути се Јаре и чврсто се приљуби уз ледину. (СЈЗ, 95); Еј, ти, не пипај се! – поче да се љути она. – Јеси ли ти момак, шта ли си? (СЈЗ, 108); Не трпај ти, кумо, у исти кош нас и фашисте – љутнух се ја. (СЈЗ, 68); Ајде, бога ти, не кукумавчи! – љутну се жена. (СЈЗ, 108); Ма пази, молим те – живну продавац (СЈЗ, 86); Шта ћемо тамо? – прену се цура. (СЈЗ, 65) Фала драгом Богу, нек си ти најзад проговорио – просину дјевојка. – Да тркнем кући да се обучем? (СЈЗ, 65) Добро, иди кад си већ толико навалио – смекшава се он. – Заобиђи само Миланчићеве положаје, јер је тамо већ сасвим загустило. (СЈЗ, 106); Аха, добро је! – радујем се ја. (СЈЗ, 112); Како, како? – *зџранух се* ја. (СЈЗ, 113).

Основна разлика између подтипа са перформативним глаголом и овога подтипа јесте у основној карактеристици перформатива да се радња изречена њиме мора извршити изговарањем (обећавати, објављивати и сл.). Њихова је функција у прозним дидаскалијама „секундарно перформативна“ јер представља ауторов (нараторов) коментар вербалне акције а не акцију саму по себи, дефинисану изрицањем у прво лицу. Међутим, дидаскалије којима смо приписали пропратнооколносни карактер не подразумевају језичко оспољавање (формулисање и изрицање). То су ментално-емотивне реакције (чудити се, збунити се) које изречено укључују само као секундарну и факултативну компоненту. Искази на које се, као на говор лика, надовезују дидаскалије „збуних се ја“, „чуди се сеоски поп“ јесу последица збуњености и чуђења, а не њихово нужно оспољавање. Тако, заправо, сам говорни исказ добија значењски статус пропратне околности за оно што је дидаскалијом изречено. Управо су овакви искази сегмент Ћопићевог спонтаног и природног дијалога јер представљају реакцију која је вербализована услед немогућности да је лик прећути и „задржи за себе“.

Можда су још илустративнији примери дидаскалија у којима ликови вербализују менталне радње чија је готово иманентна карактеристика интернализација. То су дидаскалије с глаголима „досећати се“, „домишљати се“ и сл. у предикату, на пример:

Од Нијемаца ваљда зазираш? – *домишљам се* ја. (СЈЗ, 97); Па ето тако – *домишља се* надалеко чувени пушкар, Марко Чича. (СЈЗ, 94); Тек ти *се* ја одједном нешто *џрисјејтих*: – Па ова моја пушка била је још у босанском устанку набијена димним барутом, зато се изнад мене дигла онолика думагија. (СЈЗ, 95); Шаљу неког на преговоре – *домишљају се* Демировљани вирећи из дубоких ровова. (СЈЗ, 59); Нешто се као крије од власти, бојим се – *госјећао се* дјед (...) (СЈЗ, 39); Па ко би то могао да буде? – *домишљам се* ја и у чуду ширим очи. (СЈЗ, 97).

Ћопићеви јунаци, дакле, нису јунаци који прећуткују чак ни овакве, по природи безгласне, радње које се обично карактеришу неоспољавањем. Једини је, али не и редак, изузетак глаголска лексема *мудроваћи* која је на прелазу перформативног и пропратнооколносног типа. С обзиром на значење интенције поучавања слушалаца и репрезентовања себе самог као мудре особе,⁵ овај би глагол, када се и контекст узме у обзир, могао бити и у групи носилаца дидаскалија с карактером перформативности, са додатним циљем карактеризације лика који говори:

Оно ће, богами, бити некаква була, ишла на поток па се сад враћа – *мудрују* устаници из својих заклона. (СЈЗ, 59); Добро би било тебе послати горе к њима на преговоре – *мудрује* кувар... (СЈЗ, 57)

Да овакве дидаскалије имају посебан карактер и примат у односу на изговорено, можда најбоље показује следећи пример:

Чу ли ти ово, црни Димитрије? – сад се као уозбиљи и командир Ма-ниша. (СЈЗ, 51).

Сам по себи, глагол у оваквим дидаскалијама подложен је потпуној измени истинитосног модалитета. То питање поставља Серл (1991: 120–123), али ако је говорник нешто обећао, он је радњу већ самим говором/изрицањем извршио, и тек се накнадно може утврдити, или се пак у случају нереализовања претпоставити, искреност таквог чина. Међутим, ауторске дидаскалије које означавају стање говорника откривају или његову праву (истиниту, искрену) или неискрену оспољену намеру, што искључује могућност провере реализације јер до ње не долази.⁶

3.5.3. Други подтип (или: „чисти“ подтип) пропратнооколносног значења говора имају оне дидаскалије које су потпуно „семантички неконгруентне“ са управним говором. У њима глаголи означавају физичку радњу која није ни у каквој вези са говором и оглашавањем уопште, на пример:

– Тај! – мало се попридиже Дмитар. (СЈЗ, 52); – Дајте десет комада, ваљда ће доста бити – обзире се Илибаша на Мару... (СЈЗ, 84).

4. ЗАКЉУЧАК

Анализа глагола у ауторским дидаскалијама, које се код Ћопића јављају у свим позицијама (у препозицији, интерпозицији и постпозицији), показала је да Ћопић употребљава велики опсег лексема са значењем говорења, али и комуникације уопште. Јунаци у његовој прози говоре често,

⁵ Ово је једно од значења глагола *мудроваћи*: „правити се мудрим, придавати значаја, важности своје мишљењу, ставу и сл., истицати своје мишљење као најмудрије, мудријашити“ (РМС, под *мудроваћи*).

⁶ За разлику од тога, могуће је пратити реализацију перформатива, а сумњу чак и у праве перформативе најбоље исказује изрека „Обећање, лудом радовање“.

углавном смењујући кратке реплике у убрзаном дијалогу, а њихов говор коментарисан је глаголима веома разноврсне семантике, чиме се, као ефикасним средством, постиже „илузија усменог казивања“ која „може бити постигнута и дочаравањем живог говора описивањем мимике, гестова, понашања и причаоца и слушаоца – што јесте један од кључних елемената на којима се заснива Ћопићева поетика. Интимистичко окружење подразумева постојање поверења и у причаоца и у причу“ (Шаранчић-Чутура 2009: 138).

Поред глагола говорења, издвајају се и глаголи који представљају ознаке говорног чина, те глаголи којима се успоставља „структурисање“ дијалога или полилога. У Ћопићевој прози свакако посебно место по разноврсности и фреквенцији заузимају ономатопејски глаголи, пре свега са значењем животињског оглашавања, а по информативности – група глагола са значењем пратеће радње. Посебно су ефектне оне ремарке у којима се открива да Ћопићеви јунаци говоре и кад треба да ћуте или да говором ослобађају менталну радњу која, по својим иманентним карактеристикама, подразумева неговорење. Тако се они наглас „досећају“, „испаљују“ реплике „као из пушке“, неретко „бубну“, не успевајући да задрже речи и тамо где би их требало задржати, што је свакако један од Ћопићевих маестралних начина креирања комичних ситуација.

ИЗВОРИ

- Ћопић (1964): Бранко Ћопић, *Осма офанзива*, Ријека: Отокар Кершовани [у раду коришћена ознака ОО].
- Ћопић (1985): Бранко Ћопић, *Глава у кланцу ноће на вранцу*, Сарајево: Свјетлост – Веселин Маслеша [у раду коришћена ознака ГКНВ].
- Ћопић (1985): Бранко Ћопић, *Скијти јуре зеца*, Сарајево: Свјетлост – Веселин Маслеша [у раду коришћена ознака СЈЗ].
- Ћопић (1985): Бранко Ћопић, *Мајареће јодине*, Сарајево: Свјетлост – Веселин Маслеша 1985 [у раду коришћена ознака МГ].
- Ћопић (1985): Бранко Ћопић, *Башића сљезове боје*, Сарајево: Свјетлост – Веселин Маслеша [у раду коришћена ознака БСБ].
- Ћопић (1985): Бранко Ћопић, *Одумирање међега*, Сарајево: Свјетлост – Веселин Маслеша [у раду коришћена ознака ОМ].
- РМС: *Речник српскога језика*. Николић, Мирослав (ред.). Нови Сад: Матица српска, 2007.
- РСАНУ: *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, 1–18, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959–2010.

ЛИТЕРАТУРА

- Бахтин (1980): Михаил Бахтин, *Марксизам и филозофија језика*, Београд: НОЛИТ.
- Војводић (2003): Дојчил Војводић, *Функционално-семантичко поље перформативности у словенским језицима*, *Зборник Матице српске за славистику* бр. 63, 45–77.

- Јовановић (2009): Јелена Јовановић, Писци и стил, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Кликовац (2004): Душка Кликовац, Метафоре у мишљењу и језику, Београд: Библиотека ХХ век.
- Ковачевић (2000): Милош Ковачевић, Стилистика и граматика стилских фигура, Крагујевац: Кантакузин.
- Ковачевић (2012): Милош Ковачевић, О граматичко-стилистичком терминосистему туђег говора, *Српски језик – студије српске и словенске* 17, 13–38.
- Ковачевић (2012а): Милош Ковачевић, *Лингвистичка књижевност текста*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Ковачевић (2013): Милош Ковачевић, *Српски писци у озрачу стилистике*, Београд: „Филип Вишњић“ – Гацко: Српско културно и просвјетно друштво Просвјета.
- Лазић-Коњик (2012): Ивана Лазић-Коњик, Неки аспекти лексичке анализе Ћопићевог уметничког идиолекта. У: Бранко Тошовић (ур.) *Поетика, стилистика и лингвистика Ћопићевој приповједања*. Грац: Институт за славистику Карл Франц универзитета – Бањалука: Народна и универзитетска библиотека, 229–243.
- Максимовић (2011): Горан Максимовић, Смјехотворни поступци Бранка Ћопића у циклусу прича о Николетини Бурсаћу, *Радови Филозофског факултета* 13/1, 67–78.
- Остин (1994): Џ. Л. Остин, Како деловати речима, Нови Сад: Матица српска.
- Принс (2011): Цералд Принс, Наратолошки речник, Београд: Службени гласник.
- Серл (1991): Џон Серл, Говорни чинови, Београд: НОЛИТ.
- Станојевић (2011): Веран Станојевић, О употреби глаголских времена у Ћопићевој причи „Поход на мјесец“ и у њеном преводу на француски, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 40/1, Београд: Међународни славистички центар, 145–158.
- Томић (2013): Бојана Томић, Стилска вредност зоонима у делима Бранка Ћопића. У: Бранко Тошовић (ур.) *Лирски доживљај свијета у Ћопићевим дјелима*. Грац: Институт за славистику Карл Франц универзитета – Бањалука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 407–417.
- Тошовић (2012): Бранко Тошовић, Лексичка структура Ћопићевог приповједања. У: Бранко Тошовић (ур.) *Поетика, стилистика и лингвистика Ћопићевог приповједања*. Грац: Институт за славистику Карл Франц универзитета – Бањалука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 295–340.
- Тошовић (2013): Бранко Тошовић, Ћопићеви наслови. У: Бранко Тошовић (ур.) *Лирски доживљај свијета у Ћопићевим дјелима*. Грац: Институт за славистику Карл Франц универзитета – Бањалука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 13–62.
- Чутура (2008): Илијана Чутура, Прилози и прилошки изрази као средство наглашавања темпа у прози Бранка Ћопића. У: Тиодор Росић (ур.), *Књижевност за децу у науци и настави*, зборник радова. Јагодина: Педагошки факултет, 142–160.
- Чутура (2013): Време као однос динамике и статичности у прози Бранка Ћопића. У: Бранко Тошовић (ур.) *Лирски доживљај свијета у Ћопићевим дјелима*. Грац: Институт за славистику Карл Франц универзитета – Бањалука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 123–140.
- Шаранчић-Чутура (2009): Снежана Шаранчић-Чутура, Усмена књижевност у делима за децу и омладину Бранка Ћопића, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 57/1, 137–143.
- Штрбац (2009): Гордана Штрбац, Фразеологизми са значењем радње говорења, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 52/2, 123–134.

Пијана Р. Ћutura
University of Kragujevac
Faculty of Education, Jagodina
Department of Philology

SEMANTICS AND STYLISTICS OF VERBS IN COPIC'S DIDASCALIES

Summary: The paper analyses verbs in prose didascalies written by Branko Copic. The aim of the paper is to show that dialogues in Copic's prose are animated not only by the content of direct speech, but also by grammatical diversity and stylistic properties of didascalies, which are still marginal in literary research.

Key words: Branko Copic, direct speech, didascaly, verbs, stylistic properties.